

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШЕВЧЕНКОВОГО ТЕКСТУ

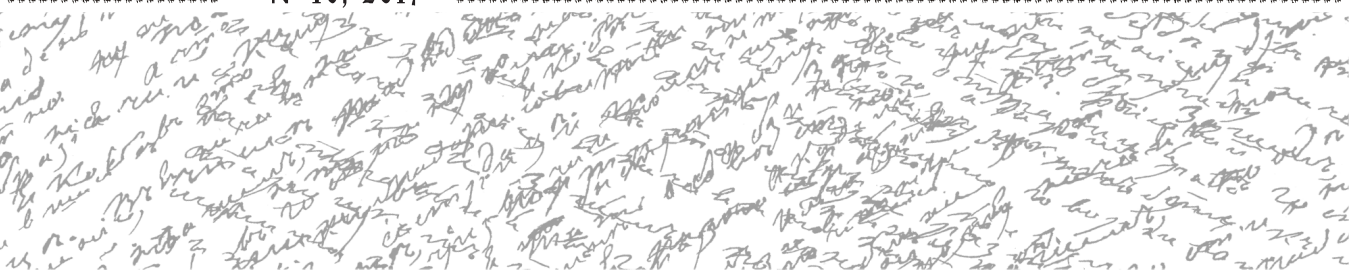
Ольга СЛОНОВСЬКА

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ В ПОСЛАННІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...»

У статі розглянуто проблему національної самоідентифікації українцями попередніх і нинішньої історичних епох через призму художнього тексту Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

Ключові слова: національна самоідентифікація, панславізм, панмонголізм, європейські філософи, Українська держава.

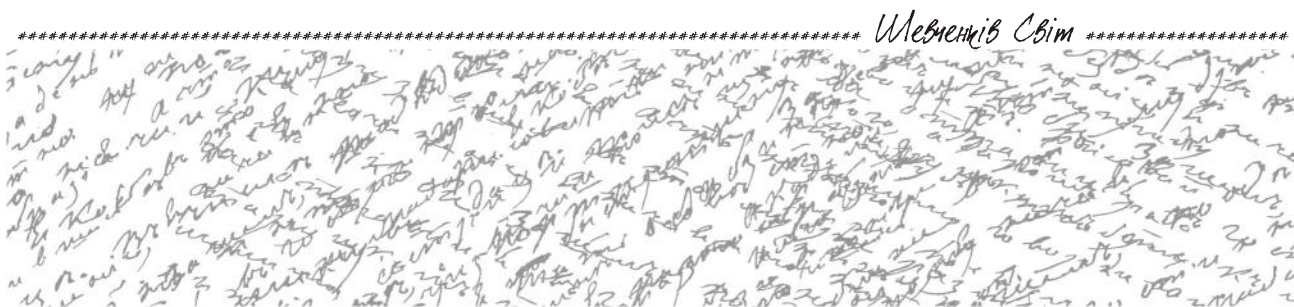
Одним із найбільш затребуваних і художньо прозріливо-пророчих творів Т. Шевченка є його послання «І мертвим, і живим...» Над розкодуванням «темних місць» цього твору «ламали списи» як найталановитіші шевченкознавці минулих століть, так і сперечаються досі вже нинішні найвидатніші літературознавці, пропонуючи власну інтерпретацію. Як відомо, жанр послання уперше з усіма йому притаманними рисами появився у Біблії. Античні часи представлено різноманітними листами, настановами, повчаннями, докорами, напучуваннями, які, маючи виразні елементи літературних текстів, посланнями в повному розумінні цього літературного жанру ще називатися не можуть бодай із тієї причини, що жанр послання вимагає цілого комплексу складників: елементів приватного листа, які пізніше було замінено епіграфами, найчастіше – зі Святого Письма; адресанта і адресата, власне, автора послання й того, кому його адресовано; вкрай важливої і актуальної насамперед для адресата проблеми, яку

порушує автор, наголошуючи на правильних і хибних шляхах досягнення мети і пропонуючи шляхи її розв'язання; всебічного висвітлення проблеми через своєрідну міні-дискусію; доброзичливого ставлення автора до адресата, незважаючи навіть на численні погрози, картання й умовляння; висновків-умовиводів автора послання; заклику чинити саме так, інакше з указаної причини та наслідків як позитивного, так і негативного рішення. В Біблії апостольські послання займають особливе місце, укладені в окремому розділі й переважно адресовані цілим етносам. Наприклад, «Послання святого апостола Павла до римлян», «Послання до євреїв», «Соборне послання святого апостола Якова», «Перше соборне послання святого апостола Петра», «Третє соборне послання святого апостола Івана», «Соборне послання святого апостола Юди». Врешті, навіть у творчості Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» – єдиний взірць жанру послання, бо всі решта творів, де автор вказує адресатів, є лише художніми текстами з відповідними присвятами.

Текст твору «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», як відомо, має документально підтверджений час і місце написання, чого не можемо сказати про багато інших творів митця, які він залишав у друзів, не особливо турбуючись долею написаного й цілком покладаючись на добропорядність приятелів. На підтвердження досить лише згадати одіссею з поемою «Іван Гус» («Єретик»), яку Т. Шевченко кинувся розшукувати аж після свого заслання і яка, на щастя, знайшлася дивовижним чином. Т. Шевченко переписав послання «І мертвим, і живим...» до рукописної збірки «Три літа». Очевидно, саме з цього джерела незабаром було зроблено кілька списків, бо тексти твору «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» поліція вилучила під час арешту в багатьох друзів Т. Шевченка, яким інкримінували участь у Кирило-мефодіївському братстві: незаперечний факт, що під час допитів у III відділенні фігурувало кілька списків послання, насамперед зроблених Миколою Костомаровим, Опанасом Марковичем, Василем Білозерським.

Тож, як свідчить дата, зазначена самим Т. Шевченком у рукописній збірці «Три літа», послання «І мертвим, і живим...» було написано 14 грудня 1845 року в селі В'юнищі на тодішній Переяславщині (тепер це Канівський район Черкаської області) в маєтку поміщика Степана Самойлова, в якого два тижні проживав Т. Шевченко. Саме тут митець виконав малюнок «У В'юнищі», з якого видно, що село, яке разом із кріпаками належало цьому панові, було заможним (про це свідчать добротні хати) і розлогим, мало в центрі великий майдан. Переїхати до В'юнища від лікаря Андрія Козачковського Т. Шевченко мусив тому, що в будинку цього приятеля розпочався ремонт, створило несприятливі умови для творчості поета. У В'юнищі в грудні 1845 року Т. Шевченко, крім тексту «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», написав чимало високохудожніх творів: «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі...». Якщо на основі цих художніх текстів створити уявний образ автора, то доведеться вести мову про особистість, не вдоволену ні собою, ні оточенням, ні ситуацією «на Вкраїні милій» [16, с. 268]. Перша невдоволеність пояснюється просто: Кобзар уже усвідомив себе поетом, здатним опосередковано, через художнє слово змінити

перебіг трагічної української історії, але ще перебував у нетерплячому очікуванні твору, який стане ключовим і вибуховим, змусить численних шанувальників прозріти, усвідомити себе українцями й розпочати державотворчу місію. Друга невдоволеність була пов'язана з тим, що поет їхав на Україну до своїх приятелів і шанувальників, заздалегідь надіючись не так на їхню ідеальну порядність, повсякчасну жертвовність на благо України, патріотичну свідомість, громадянську позицію (Шевченко не міг жити в ілюзіях, достеменно знаючи, що значна частина цих людей – поміщики, які володіють сотнями, а то й тисячами кріпаків), як насамперед на їхню національну самоідентифікацію, кровне й генетичне відчуття єдності з усім, без жодних винятків, українським народом. На ділі ж виявилось, що генетична національна пам'ять для багатьох вихідців із колишньої козацької старшини, а в часи Т. Шевченка – дворян, – насправді більше мертва, ніж жива, завдання служити Україні й українському народові – непосильне, і, на їхній погляд, взагалі зайве. Ці земляки генія могли захоплюватися віршами українською мовою, тому що це раптом виявилось дуже модним, навперебій запрошували Т. Шевченка в гості, аби перед людьми свого кола хвалитися дружбаю з самим автором «Кобзаря», але водночас принагідно могли навіть особисто штрикаючи в очі своєму гостеві-поетові, безцеремонно нагадуючи про його кріпацьке минуле як особливо ганебне походження й не посоромитися заявити, що таких, як він, у них особисто – предостатньо (досить згадати непристойну поведінку поміщика Платона Лукашевича). Суспільна ж ситуація в Україні Т. Шевченка просто приголомшила: тяжке кріпацтво за століття непосильного гніту й визискування латентно убивало в основній масі населення козацькі психотипи, боротьба за волю давно скорених і з волі царя та вельможного панства упосліджених до краю ставала примарною.

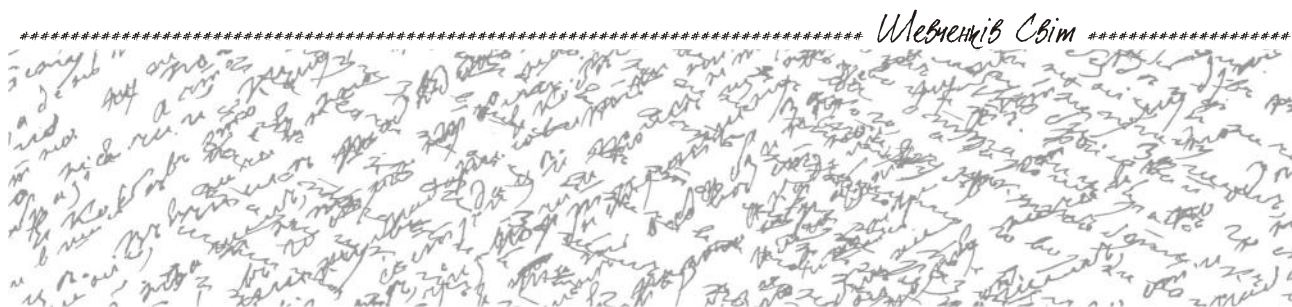
На поета побачене, почуте й інтуїтивно відчуте найтоншими фібрами душі справляло вкрай гнітюче враження, породжувало такої амплітуди гнів, зневагу й ненависть, які були притаманні хіба що біблійним пророкам, а як відомо, Тарас Григорович любив читати Біблію, багато фразеологізмів зі Святого Письма вживав як епіграфи у своїх творах, був переконаний, що саме в цій священній книзі є поради й напучування на всі випадки життя кожній людині зокрема і всім народам загалом. Поет знав, що іудеї-раби вирвалися з чотиристатридцятилітнього єгипетського полону ціною втрати «м'ясних казанів» [2, с. 69], тобто пристойного забезпечення рівня існування харчами з рук єгипетського фараона. Така втрата, як свідчить Старий Завіт Біблії, для них виявилася досить болісною, але не смертельною, тим паче, що за сорок років блукання в пустелі Єгова час від часу підгодовував свій народ смаженими перепілками й манною небесною. Новітні українські раби й рабовласники називалися кріпаками й кріпосниками, насправді ця назва нічого не змінювала. Крім цього, у кріпосницькій неволі новітні раби не мали ні «м'ясних казанів», ні найменшого сподівання на «манну небесну» [2, с. 73] у разі відчайдушної спроби визволення. Український кріпосник і кріпак не вважалися чужинцями етнічно, як єгиптяни й іудеї. Це були діти однієї матері України, але між кріпосниками й кріпаками давно пролягла бездонна прірва, через яку не існувало жодного сполучення. Закономірно, що Т. Шевченко все це добре усвідомлював значно раніше, ще в Петербурзі, а може, й у Вільно, але приїхавши в Україну, достеменно збагнув, що повноцінна україн-

ська нація не зможе існувати ні за рахунок самого панства, ні складатися виїмково з приневоленого чи навіть визволеного селянства, бо єдність усіх суспільних прошарків, змонолітизованих національною ідеєю, – єдина запорука існування, а на перспективу – навіть безсмертя у віках рідного народу.

Як відомо, Т. Шевченко часто апробовував ще до публікацій свої художні тексти на слухачах. Це була своєрідна перевірка автором власного твору на рівень розуміння і сприйняття публікою. Закономірно, що слухачам безпечніше було чути з уст автора твори романтичного спрямування («Причинна», «Тополя», «Перебендя», «До Основ'яненка») чи соціально-побутової тематики («Катерина», «Наймичка»), тож реакцію на «кримінальні» мотиви в посланні «І мертвим, і живим...» Шевченко передбачив. Г. Неділько писав: «У Києві Шевченко часто бував на літературних вечорах, під час яких читав свої твори, зокрема поеми «Кавказ», «І мертвим, і живим...» Про це розповідають у спогадах Г. Андрузький, М. Білозерський, О. Навроцький, О. Тулуб. Поезії Шевченка захоплювали молодь. Професора ж Київської духовної академії В. Аскоченського вони лякали, і він радив Шевченкові покинути писати такі вірші» [9, с. 87]. Згадка про декламування Тарасом Григоровичем послання «І мертвим, і живим...» є і в мемуарах Миколи Білозерського, проте в цьому випадку опосередкований свідок акцентує на найважливішому в тексті послання, в не на реакції слухачів: «Василь Васильович Тарновський-батько (пом. 1865) розповідав мені, що у нього в сорокових роках у Києві були літературні вечори, які навідували... друзі й знайомі Тарновського, і серед них Шевченко. Якось прийшов він і прочитав тільки-но написане їм відоме «Посланіє до земляків». Загальний зміст цього твору, і особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і показав у їх істинному вигляді, справило на всіх присутніх шалене враження: з цього моменту преклоніння ясновельможним і уявлення їх героями-лицарями руйнувалось... Слово Шевченка скинуло їх з п'єдесталів і поставило на належні місця» [4, с. 501]. Отже, навіть перші слухачі здатні були вловити, що Т. Шевченко аж ніяк не є прихильником лубкового «підмальовування» веселими фарбами подій часів Гетьманітету й усіх, без розбору, українських гетьманів, адже саме очільники української нації тих часів були зобов'язані зберегти Українську державу навіть ціною свого життя, але не зробили цього з причини жадання влади й власного користолюбства.

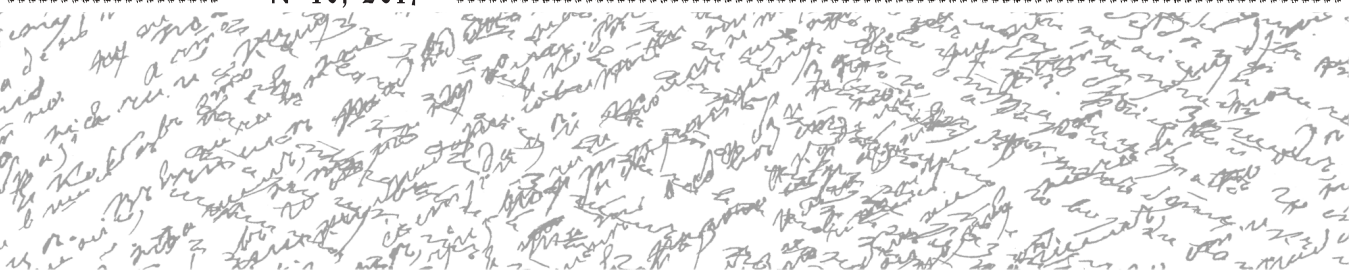
Уперше твір «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» було надруковано в німецькому місті Лейпцігу, де вийшла друком збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко» (1859). Видання віршів двох геніїв різних націй під спільною обкладинкою засвідчує одне: за життя в освічених колах Т. Шевченко мав популярність, не меншу, ніж О. Пушкін, розцінювався як рівний йому талантом геніальний автор. 1867 року послання «І мертвим, і живим...» фігурувало в першому томі львівського видання «Поезії Тараса Шевченка». 1876 р. побачило світ найповніше на той час празьке зібрання творів поета у двох томах, куди ввійшло й послання «І мертвим, і живим...». Галицький літературознавець Омелян Огоновський одним із перших науковців досліджував послання Т. Шевченка й присвятив цьому творові статтю «Погляд на важніші думки Шевченкові», яку було надруковано 1873 року у львівському журналі «Правда». Також за редакцією О. Огоновського

було опубліковано в 1892–1893 рр. «Кобзар» Т. Шевченка у двох томах, який швидко розкупили й ця книга стала раритетом. Комплектування поетичних текстів у цьому двотомнику творів Т. Шевченка була здійснені О. Огоновський за жанровим гніздами, а не хронологічним принципом, тому викликало низку справедливих критичних зауважень М. Драгоманова, але саме це двотомне видання «Кобзаря» І. Франко усе-таки вважав найкращим із виданих збірників творів Т. Шевченка в Галичині.

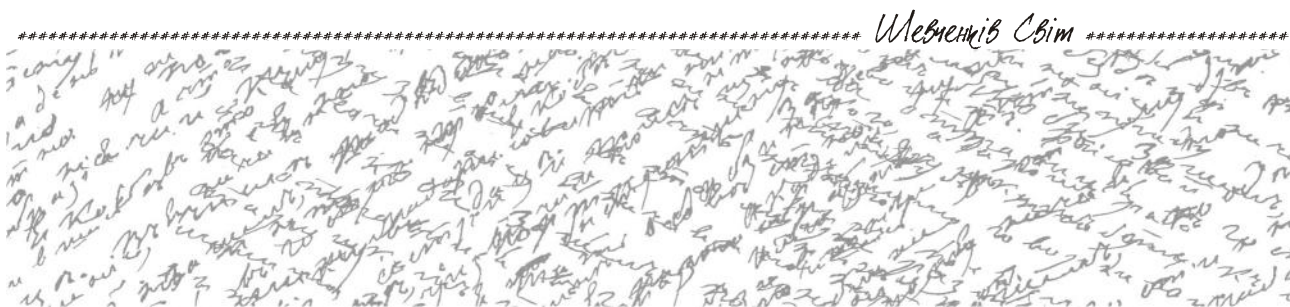
Написання послання «І мертвим, і живим...», що за рівнем художності й силою викривальності рівне поемі «Сон» («У всякого своя доля...») і грізно-безпощадній інвективі «Кавказ», можна вважати результатом доступу українського поета до Небесного Архіву й перетворення Шевченка з поета-лірика, поета-співця-народної-недоли на поета-вісника, поета-пророка, а притаманну їм здатність Бог дає навіть далеко не всім визнаним світовим геніям. Чесно кажучи, перелічені нами вище три Шевченкові твори є продуктом співпраці українського поета з Силами Провидіння, тому Т. Шевченка мало порівнювати з біблійними пророками – насправді він рівний їм і силою передбачень, і справедливістю попереджень-застережень, і мотивами божественних проявів гуманізму-співчуття до ущербної і недосконалої земної людини, яке б визначне місце в суспільстві вона не займала. Високохудожній твір Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» є виразним зразком політичної поезії в жанрі послання. Ораторський стиль цього твору логічно й природно поєднаний з ліричними відступами та аргументованою критикою подій і явищ, які стали явною ганьбою царської Росії перед цивілізованим світом. У посланні «І мертвим, і живим...» Тарас Шевченко несподівано виходить далеко за межі інтимного характеру цього жанру, бо висловлює об'єктивно-суб'єктивне враження від тієї доби, в якій жив, дає виважену оцінку українському минулому, вперше заявивши про шкідливість надмірної ідеалізації козаччини, та найголовніше – порушує такі питання політичного змісту, яких не смів торкатися ніхто навіть із найпрогресивніших російських діячів. Громадянська авторська позиція в цьому творі вражає сміливістю, граничною відвертістю, характеризується емоційною силою, відвагою і прозорливістю пророків.

Від перших слів твору «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» читач уявляє собі ліричного героя велетнем того божественного духу, що апіорі унеможлиблює байдуже споглядання неправди й неволі й самим ліричним героєм, й усіма, кого автор гнівними словами будить з летаргічного сну, до кого звертається майже персонально, кого спонукає жити повноцінна особистість і якомога швидше національно самоідентифікуватися. Якщо взяти до уваги, що національна самоідентифікація в посланні стає наскрізним мотивом, то окремі фрагменти послання («В своїй хаті своя й правда, / і сила, і воля», «Нема на світі України / Немає другого Дніпра» [15, с. 250], «Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?» [15, с. 253]), фразеологічно скомпоновані й надзвичайно потужні, підтекстово створюють гравітаційне поле, яке здатне втримати в зоні своєї дії національну ідею разом із парадигмою національного буття, в також той концепт вічності, яку поет увиразнив згадкою про мертвих, живих і ненароджених. Розшифрування унікальних образів-символів минулих, теперішніх і майбутніх поколінь українського народу

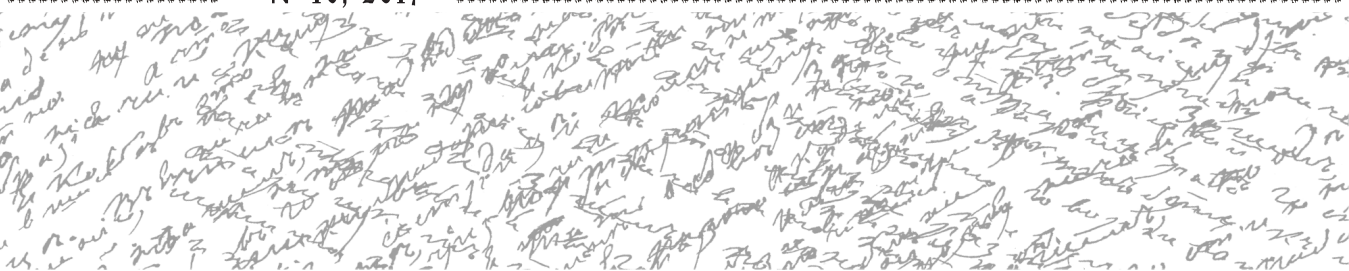
непросте, а тому не може бути однозначним і остаточним. Одні шевченкознавці вважають, що мертві – це українські поміщики-кріпосники, живі – інтелігенція, ненарожденні – несвідомий, неграмотний і відсталий простий люд. З таким твердженням можна посперечатися насамперед тому, що якраз народні маси ніколи не можуть вважатися «ненарожденними», бо навіть у найекстремальніших ситуаціях є носіями національного світогляду, свято бережуть у пам'яті й повсякденному вжитку морально-етичні ідеали, здатні донести навіть до дуже далеких нащадків народну пісню й думу, великий пласт фольклору, етнографічного одягу, етноархітектури й етнопедагогіки. Вважати мертвими дворян, які з касти козацької старшини скотилися в касту поміщиків-кріпосників, також дуже проблемно: Т. Шевченко небезпідставно залишає цьому соціальному прошаркові право на каяття й оновлення, адже в їхніх головах добротні знання, а душах – належне виховання, а в руках – високі посади; їм притаманний широкий кругозір, а національне коріння гарантує спроможність вершити великі діла на благо України. Стосовно тодішньої інтелігенції, то своїм походженням вона переважно була з дворян, це по-перше, й, по-друге, взагалі здатного що-небудь у суспільстві змінити прошарку не становила, бо не мала ні влади, ні ролі «солі землі» чи «вершків суспільства» відповідно ні кріпаками, ні дворянами. Отже, в посланні Шевченковім ідеться про щось посутньо інше.

Теорія єдиного потоку (за М. Грушевським) – це насамперед розуміння цілісності української нації та її культури, попри те, що тут наявне станово-соціальне розшарування. Ось тільки переходу від одного соціального стану до іншого в українців не було ветовані, тобто за належного докладання зусиль і сприятливих умов людина навіть найнижчого походження могла вибитися в суспільні верхи. Не існувало в українців тієї непорушної кастовості, яку виразно простежано в російського «столбового» дворянства чи в польської шляхти. Іван Сірко, Григорій Сковорода, зрештою, Тарас Шевченко саме такій унікальній демократичності української нації – яскраве підтвердження. На наш погляд, у посланні Шевченковім «мертві» – це справді мертві, тобто ті покоління, які вже відійшли, «живі» – це сучасники, ті, хто існує в теперішньому часі, «ненарожденні» – майбутні покоління, які апіорі мають право судити своїх попередників (батьків і дідів) за допущені ними фатальні прорахунки в державотворенні, що не відбулося в той час, коли вже всі народи-сусіди спромоглися на власні національна держава. Така інтерпретація найтемнішого місця в посланні Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» стає ключем до розшифрування підтекстового змісту всього твору. Більше того, з'являється нагода вести мову про еліту нації, представники якої за походженням можуть бути з будь-якого соціального прошарку. Григорій Ключек пише: «Роль національної еліти в становленні нації і держави величезна. Можна говорити – визначальна. Еліта (від лат. Eligo – обираю) – це кращі люди нації, її мозок і її воля. Еліта виконує в “тілі” нації найголовніші життєзабезпечувальні функції. Вона оцінює сучасне, накреслює перспективи на майбутній розвиток, виробляє суспільні ідеали, посилає в народ певні вольові імпульси, які матеріалізуються у цілеспрямовані діяння тисяч і мільйонів громадян» [7, с. 129]. Саме еліта (провідна верства) стає каталізатором поривів, проривів і поступу вперед усєї нації. Еліта ж і несе відповідальність за долю свого народу й держави перед людьми й Богом.

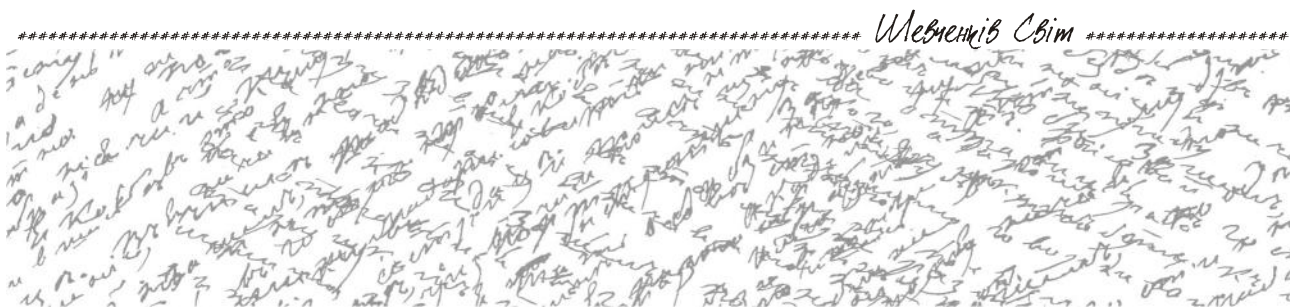
Ліричний герой усвідомлює свою космічну самотність, як і власні феноменальні здібності пророка, якими намагається користуватися вкрай обережно, щоб не накликати біди на рідний народ. Водночас автор, якого в цьому творі цілком ототожнено з ліричним героєм, ніби постійно перебуває в небесних емпіреях, звідки краще й ширше видно всю гнітючу панораму того, що діється в Україні: «...Образ своєї самоти й непочатості, трагічного протистояння людській глухоті й сліпоті – типовий прийом біблійного пророка: його сходження на таку етичну висоту, з якої видно всю людську неправду і всі виразки суспільства, а голос розходиться далеко навкіл» [5, с. 320]. Важливо, що ліричний герой самоатестує себе словом «окаянний», а сучасників називає «юродивими» [15, с. 250], тобто в середовищі прагматиків, нігілістів, байдужих і просто оспалих і недалеких розумом людей почувається щонайменше диваком, відторгненим, чужим, для них навіть небезпечним, бо взявся пророчити біду, невідворотне наближення якої ще ніхто вловити не може. Юродиві, тобто в буквальному розумінні – розумово відсталі, тихо помішані сучасники насправді ж – духовні ледарі, власне, ті, хто відкладає на завтра нагальну роботу, хто добре розуміє необхідність власної держави, але пасивно очікує, надіючись, що її успішно рано чи пізно збудують без нього, а тому нічого напружувати власні розум і тіло.

Якщо взяти до уваги, що для Т. Шевченка властиво різні часові проміжки доби накладати на парадигму безповоротно проминального людського життя, а також часу як вічності, то й у цьому творі читач отримує нагоду збагнути часопростір минулого як уже даремно втрачений період, що його Господь призначив для прозріння, катарсису, нелегкої спокути, виправлення помилок батьками і дідами, переосмислення ними всього скоєного во ім'я власної наживи й користі на шкоду Україні. Уривок від слів «І смеркає, і світає...» до «...І сила, і воля» можна умовно вважати вступом, але цей вступ – не типове введення автором своїх читачів у хід описаних у творі подій, а своєрідна ревізія висновків, які давно мав би зробити кожен Шевченків сучасник. Микола Костомаров цей натяк усвідомив особливо виразно, адже саме цьому поетові й історикові належать слова: «Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шиллерову баладу “Занавішений санський ідол”. Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди!!!» [9, с. 133–134]. Для невтаємниченого читача умовивід М. Костомарова взагалі темний, тому вважаємо за потрібне коротко відтворити фабулу балади Фрідріха Шиллера. Німецький поет переповідає античну легенду про храм Ізиди, в якому височить накрите полотнищем божество. Учитель-філософ ненароком утаємничує свого найталановитішого учня, що під ковдрою – істина, але споглядати її дозволено лише тоді, коли самостійно осягнеш і ковдра сама спаде. Та учень уночі пробирається до храму, зриває ковдру, а вранці юнака знаходять мертвим біля накритого ковдрою ідола. Істина виявилася вбивчою, бо учень філософа вирішив здобути її злочинним шляхом. У Т. Шевченка страшну картину життя народу в Україні бачили всі, але старалися жахливу правду не помічати, задалегідь відводили погляди від народних страждань, мук і тієї кричущої несправедливості, яку неможливо було не фіксувати ні пам'яттю, ні розумом. Ліричний відступ (від слів «Нема на світі України...» до «...З святыми

горами Дніпро») – це невимовна туга поета з причини того, що в жодному разі не мало статися, але сталося і вже є! Освічена молода верства повертається з європейських університетів із викривленою свідомістю, всього лише «великих слів великою силою» [15, с. 251], а причина такої національної катастрофи – відсутність національної системи освіти, втрата етнопедagogічного концепту, пильності й настороженості до чужоземних віянь, що неминуче призводить до непомірної наївності, дилетанства, «нахапаних» ідей, під якими нема жодної доказової бази. Закономірно, що з багажем сурогатів квапитися з Європи додому «вченому» поколінню нема жодного сенсу: рідний народ потребує не хвальків і крикунів, а невсипущих трудівників і державобудівничих. Зневажливо й навіть фривольно звучить Шевченкове узагальнення непоправної шкоди від таких опрогресивлених «современими огнями» [15, с. 254] українців: «Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались, / щоб там і здихали, де ви поросли! / Не плакали б діти, мати б не ридала, / Не чули б у Бога вашої хули. / І сонце не гріло б смердячого гною / На чистій, широкій, на вольній землі. / і люди не знали б, що ви за орли, / І не покивали б на вас головою» [15, с. 251]. Проте жорстокі висновки вимагають переліку провин і гріхів, тому Т. Шевченко вдається до рольового обігрування питання освіти чи одурманення, знань чи кривотолків, гордості чи безплідного хизування. Сам текст послання вражає діалогічним викладом і виразно прямою мовою тих нібито «позалаштункових персонажів», яких читачі вбивчо майже поіменно розпізнають від перших їхніх фраз. При цьому, на думку Ю. Івакіна, сатиричний задум зреалізовано завдяки ораторському викривальному монологу, по вінця сповненого обурення й сарказму, але сатиру в творі таки поєднано з лірикою. Таким чином послання «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка набуває вигляду дискусії, в якій «поет вів ідейну суперечку – спростовував і доводив, соромив і закликав» [6, с. 246]. І все це в посланні весь час відбувається на передньому плані, а задній план – власне, невіддільно-страшне історичне тло, – проривається на авансцену зі згоди ліричного героя лише тоді, коли вже просто несила слухати наївні побрехеньки і явні нісенітниці з уст українських нібито освічених мужів.

«І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» не має яскраво вираженого сюжету та його складників – сюжетних ліній, для кожної з яких щонайменше характерні такі елементи, як зав'язка, кульмінація, розв'язка. Тим часом фабула у творі таки існує: основні його фрагменти можна стисло переповісти. Василь Пахаренко недаремно наголошує: «Композиційно поема подана суцільним текстом, але за змістом у ній можна виділити п'ять частин» [10, с. 138]. Ці п'ять частин накладаються на типові риси біблійних послань апостолів, а також послань українських письменників-полемістів давньої літератури: «1) епіграф; 2) розгорнутий заголовок (що виник з розгорнутого прологу листа у старій літературі); 3) адресованість твору всьому національному загалові; 4) специфічно біблійний ораторський стиль; 5) багатогранний образ автора, який обертається до читача різними своїми «обличчями»; багаторазове повторення сполучника «і», що підкреслює урочистість вислову, роздуми» [10, с. 137]. Така структура нібито безсюжетного тексту витворює підтекстовий сюжет, який і тримає все Т. Шевченком сказане в «єдиному тілі».

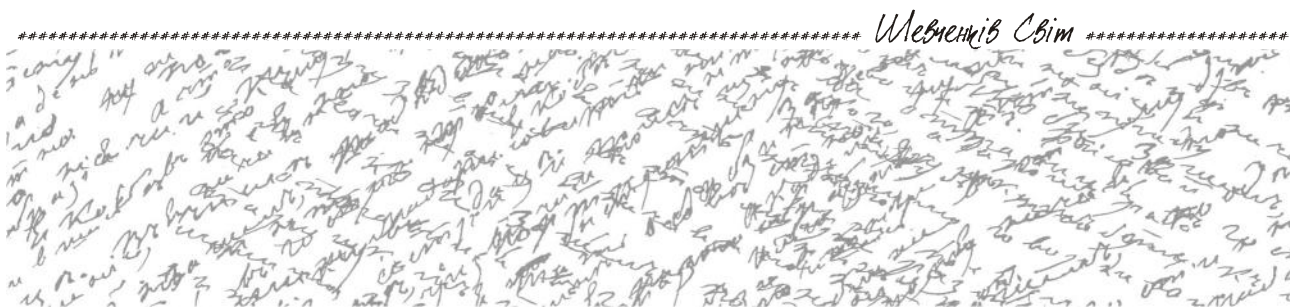
Тож Шевченкове послання «І мертвим, і живим...» розпочинається епіграфом зі Святого Письма. Найвиразніше його трактує Юрій Барабаш: «В українському перекладі: “Коли хтось каже: «Я люблю Бога», а ненавидить брата свого, той не правдомовець»» [1, с. 111–112]. Уже епіграф натякає на словоблудстві українських кріпосників, які нібито люблять Бога, стараються якнайбільше дізнатися про історію України, цікавляться добою козаччини, врешті, намагаються прославитися своїм шароварним патріотизмом, але того ж таки брата-кріпака визискують і не вважають повноцінною людиною: «Шевченко бачив, як пани, які кричали, що люблять Україну, насправді... розпинали її. Ці пани “замість пива праведную кров із ребер точать”. Отже, їхня любов до України, до поневоленого народу наскрізь фальшива» [9, с. 133]. Українське лицемірство Т. Шевченко вважає основною причиною розбрату й занепаду, що призвело до багатовікової бездержавності народу. Саме це його найбільше пече й мучить: «Тільки я, мов окаянний, // І день і ніч плачу» [15, с. 250]. Слова, запозичені з Біблії, згадка про розпуття велелюдні як або велелюдні базари, або біблійні місця страти чи оголошення владою нових законів і пророчо-ораторський психостан ліричного героя впритул наближає Т. Шевченка як автора послання «І мертвим, і живим...» до біблійного пророка Єзекиїля, який пророчив грішному народові Ізраїля неминучий Страшний Божий Суд.

Послання «І мертвим, і живим...» цікаве для сучасного читача саме тим, що його Шевченко адресує представникам української нації протягом усієї історії її існування, охоплюючи минулий, теперішній і майбутній часи, власне, вічність у людському розумінні такого поєднання. В обсервації поета перебуває насамперед українська інтелігенція, далекі нащадки колись козацьких і значно ближчі – дворянських, генетично – тих представників козацької старшини, чиїх предків Катерина II й підкупила, зрівнявши з російською панівною верствою. В часи Шевченка таке покоління само себе з превеликими труднощами національно ідентифікувало, тому поставало нібито заможними, нібито освіченими, нібито прогресивними, нібито українцями. Недосформованість важливих соціальних понять спричинили не лише умови, а й великодержавницька ідеологія. І. Франко це вловив найглибше й найточніше: «Пригадаймо, що німецька ідеалістична філософія Шеллінга та Гегеля перемінилася в багатьох росіян у доктрину деспотизму, що при кінці 30-х років Белінський іменем тої філософії величав російську автократію... Не забуваймо, що такий сучасний огонь, як реалізм у поезії, проголошений в ту пору в Росії за почином французів та англічан, сплотив у Росії Гоголя, який на довгі десятки літ збаламутив саме чоло української інтелігенції, сплотивши фікцію, що інтелігентна, вища література може бути лише на російській мові, а українська мова надається лише для популярної, просто-народної літератури. Не забуваймо, що й другий високий сучасний огонь – увага інтелігентних людей до соціальних питань і змагання до поправки стану найширших робочих верств, – що навіть се наскрізь чоловіколюбне змагання в Росії довгі роки служило претекстом для відтягання української інтелігенції від рідного українського ґрунту, піддержувало дух національної централізації та негоції України й її окремих інтересів» [13, с. 317]. Ось звідки в Шевченка зневага до «вчителя»-«німця». Врешті, питання інтерпретації цього мало не символічного образу з послання «І мертвим, і живим...» досі відкрите. Ті науковці, хто бе-

реться карикатурний образ виведеного в посланні «учителя великого» [15, 252] інтерпретувати опосередковано в контексті Росії, здебільшого «ковзають» поверхню тексту, адже «німець» у посланні Т.Шевченка – аж ніяк не суто людина німецької національності, хоча справді вся жіноча гілка російського монаршого двору за походженням була німецькою і німці-колоніалісти, яким їхня землячка Катерина II роздала степові землі, окроплені кров'ю козаків Запорозької Січі, – також незаперечний факт. Напів- і більше німецьке походження наслідників російського престолу – це одна річ, а згубні філософські віяння – інше. Василь Пахаренко розшифровує образ «куцого німця узлуватого» як ідеологію «куцого розуму»: «“Куций” – бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. “Узловатий” – який заплутує вузлами нить думки, якого дуже важко зрозуміти. У цьому символі вгадується вельми глибокий і пророчий підтекст, а може, *надтекст*... Шевченко віщує, так ніби бачить внутрішнім, духовним зором майбутні діяння провідної верстви: ...нібито народний, большевицький режим виявився ще жорстокішим визискувачем, катом народу, ніж царський» [10, с. 139–140]. Отже, йдеться про Шевченкове передбачення марксизму-більшовизму, на чю вудочку в ХХ столітті упіймалися й такі зовсім не наївні люди, як видатні українські патріоти історик М. Грушевський, письменник і політик В. Винниченко. Це ж явище мав на увазі й шевченкознавець Євген Сверстюк, розмірковуючи над образом того ж таки «куцого німця»: «Сумніву немає, що в “німецькі землі” тут входять насамперед французькі землі, а там і англійські. Наївні шевченкознавці пов'язують це з гегельянство-кантіанством, що аж ніяк не стосувалося просвіти, ні тим більше атеїзму... Чому все таки “куций німець”? Може, Шевченко мав упередження до німців? Саме навпаки: і сім'я Карла Брюллова, і Штернберг, і зворушливі добрі німці в повісті “Художник” були йому найближчими людьми – після своїх земляків. Очевидно, для освічених сучасників Шевченка, навіть таких, як Драгоманов, ці загадки були зрозумілі ще менше, ніж нам» [11, с. 50]. А далі – найважливіше: «Але чому ж таки не француз, а німець?.. Тоді ще німецькою мовою не було написано «привид ходить по Європі» і ще з німецької землі не йшло вчення, яке мало замінити свої традиції, свою мудрість, свою мову – чужими фразами... Минуло століття – і це теж прояснилось і зазвучало в самозневаженій душі, яка забула головне – *бути собою*» [11, с. 51]. Отже, шевченкознавець зумисно згадує перше речення «Маніфесту комуністичної партії» (1872) Карла Маркса й Фридриха Енгельса й ту трагедію, яку пережила Україна за роки радянського тоталітаризму.

Проте пояснення як образу «куцого німця», так і спародійованого в посланні «І мертвим, і живим...» украї заплутаного чужоземного вчення може бути й іншим. Іван Дзюба наводить розуміння Павлом Филиповичем відповідних слів Шевченкового послання: «Метафізика Фіхте, Шеллінга, Гегеля у провінціальних панів набирала карикатурного характеру... Тому і Шевченко малює її в карикатурних формах» [5, с. 321]. Тільки як би не трактувалося, колишній і сучасний читач Шевченкового твору «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» повинен пам'ятати, що навіть найкраще філософське вчення, найкраща ідея, не кажучи вже про ворожі й хибні їх різновиди, залишається небезпечною, чужою і холодною, якщо суперечить душі нації представників того народу, які взяли її студіювати. Т. Шевченко

це прекрасно розумів і цілком доступно трактував, а тому радянські ідеологи завбачливо усікали найбільш виразну цитату, в якій національне таки суттєво домінувало над запозиченим. Тож у радянські часи до безконечності дозволялося цитувати: «І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь», – але вкрай небажано було продовжувати слова Т. Шевченка, як того вимагав контекст: «Бо хто матір забуває, / Того Бог карає, / Того діти цураються, / В хату не пускають, / Чужі люди проганяють, / І немає злomu / На всій землі безконечній / Веселого дому» [15, с. 254]. Як відомо, останнє речення цієї цитати вклав в уста свого неоднозначного персонажа Семена Магазаника в романі «Чотири броди» Михайло Стельмах, і вже за одну лише цю фразу вихід його художнього твору опинився під загрозою.

Т. Шевченко прекрасно усвідомлював, що принесені з чужого поля істини неминуче в'януть і ниділи на бездержавному українському ґрунті. Навіть «справді живі й плодотворні», вони «перемінялися у них на пусту забавку, на золоті брязкальця» [13, с. 317]. Наприклад, мало придатні для реалізації з причини відсутності животрепетності та актуальності наукові ідеї, якими Шевченко подає панславизм і панмонголізм, у трактуванні української інтелігенції, що часто-густо здобувала й університетську освіту за кордоном, перетворюються на гротескні вихвалання й типову шароварщину («Німець скаже: / «ви моголи» / «Моголи! Моголи!» чи «Німець скаже: «ви слав'яне!» / «слав'яне! Слав'яне!» [15, с. 252]). Замість того, щоб належно вникнути в наукові гіпотези, розібратися в негативних і позитивних складових української ментальності, що беруть початки з етнічного походження, освічена українська молодь вишукує тільки «великих слов велику силу» [15, с. 251]. Як і доктрина панславизму, монгольське походження слов'ян – схоже припущення, за яким слов'яни – нащадки монгольської гілки цивілізації. Російський мислитель і поет Володимир Соловйов (1853–1900) ввів термін «панмонголізм», який в його історіософській концепції містив ідею історичної помсти і зіставлявся із завоюванням Константинополя мусульманами. Значно пізніше російський поет Олександр Блок (1880–1921) у патетичній, а за внутрішнім змістом – ще й написаній у дусі російського шовінізму й типового брязкання зброєю для залякування тих держав, чії землі вже або в майбутньому буде колонізовано, поемі «Скіфи» концепцію панмонголізму проінтерпретував поетично й навіть узяв за епіграф рядки з вірша В. Соловйова «Панмонголізм» (1894): «Панмонголізм! Хоть слово дико, / Но мне ласкает слух оно» [3, с. 378]. Ось тільки в названій поезії В. Соловйова, на відміну від О. Блока, звучала не хвала Російській імперії, а зловісне пророцтво її загибелі. Проектуючи трагічну долю Візантії на неминуче майбутнє Росії, В. Соловйов писав: «Когда в растленной Византии / Остыл божественный алтарь / И отреклись от Мессии / Иерей и князь, народ и царь, – // Тогда он поднял от Востока / Народ безвестный и чужой, / И под орудьем тяжким рока / Во прах склонился Рим второй. // Судьбою павшей Византии / Мы научиться не хотим, / И всё твердят льстецы России: / Ты – третий Рим, ты – третий Рим... // Как саранча, неисчислимы / И ненасытны, как она, / Нездешней силою хранимы, / Идут на север племена. // О Русь! забудь былую славу: / Орел двухглавый сокрушен, / И желтым детям на забаву / Даны клочки твоих знамен. // Смирится в трепете и страхе, / Кто мог завет любви забыть... / И Третий Рим лежит во прахе, / А уж четвертому не быть» [12].

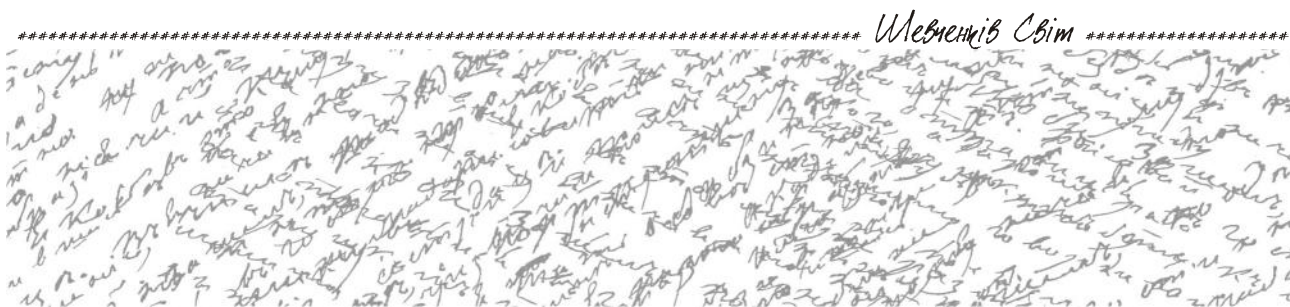
Якщо ж узяти до уваги, що ідею Росії як Третього Риму сформулював церковний діяч Філофей, який з Псковського монастиря написав вінценосним російським особам Василію II та Іванові IV: «Царство паки в третій Рим бежа, іже в новую великую Русь. Два Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому – не бити» [8, с. 172], то поезія В. Соловйова не просто доповнює, а трактує як логічний фінал ідею загибелі держави, що перетворилась на оплот темряви, беззаконня та безбожжя.

До речі, й І. Франко також передбачав безславну кончину Росії: «Машина темного царства так і збудована, що мусить швидше чи пізніше сама розпастися. Адже головні її пружини – несправедливість, деморалізація, облуда та сваволя – се не жодні закони природи, вічні та незмінні, се тільки часові недуги людськості, по яких мусить наступити й ви здоровлення... Розуміється, не без тяжких збурень, не без великих жертв!» [14, с. 76]. Так само й Шевченкове послання «І мертвим, і живим...» засвідчує дивовижне прозирання поета крізь віки й віки. Афоризми цього художнього тексту не втратили своєї сили досі, а талант пророка допомагає сучасній Україні знайти правильний шлях із гнітючої перспективи нової анексії ворогом-братом споконвічних українських територій.

Незважаючи на те, що Т. Шевченко то погрожує найстрашнішими карами, то картає за скоєні гріхи, то майже слізно вмовляє схаменутися всі прошарки українського суспільства, основні надії поет покладає на українську еліту, з яких соціальних прошарків вона б не походила. Тож Ю. Івакін справедливо акцентував: «Послання – поетичний твір могутньої ліричної сили, в якому відображено... пристрасне бажання не в майбутньому, а вже тепер полегшити долю народу, примусити “схаменутися” бодай декого з “оглухлих” “земляків” ... Проблема обов'язку інтелігенції перед народом залишалась актуальною і в наступні десятиріччя. Проте в нових історичних умовах об'єктивна суспільна функція твору дещо змінилася: широкий демократичний читач сприймав послання вже не як “умовляння”» [6, с. 245], а стимул до дії, хоч про це в часи тоталітаризму радянський шевченкознавець вести мову не мав права, тому з метою уникнення тавра «буржуазного націоналіста» негайно перемикався на класову ненависть і боротьбу. Внутрішня опозиція у творі, амбівалентність авторського ставлення до сучасників (а в підтексті, напевно, й до «ненароджених», тобто сучасних українців) – це саме та могутня лірична сила (за Ю. Івакіним), яка виявилася здатною струснути й опритомнити українську націю, змусили на «великій руїні» минулої національної історії взятися до реальної побудови Української держави початку третього тисячоліття.

Список використаної літератури

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко: імператив України: історіо- й націософська парадигма. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.
2. Біблія. – М. : [Б. в.], 1990. – 296 с.
3. Блок А. Скифы / Александр Блок // Блок А. Стихотворения. Поэмы. Воспоминания современников. – М. : Правда, 1989. – С. 378 – 380.
4. Бородін В. С. Коментарі: «І мертвим, і живим, в ненароджених землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» / В. С. Бородін, М. М. Павлюк, В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата, В. Є. Шубравський // Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-и т. – Т. 1. Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – с. 501–503.

5. Дзюба І. Тарас Шевченко / Іван Дзюба // Історія української літератури у 12-и томах. – Т. 1. ; Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2014. – 782 с.
6. Івакін Ю. «І мертвим, і живим...» / Юрій Івакін // Шевченківський словник у 2-х т. – Т. 1. – К. : Головна редакція УРЕ, 1978. – С. 245–246.
7. Клочек Г. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» / Григорій Клочек // Клочек Г. Шевченкове Слово: спроби наближення. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – С. 126–145.
8. Маланюк Є. Книга спостережень / Євген Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 237 с.
9. Неділько Г. Я. Тарас Шевченко: Життя і творчість: Книга для учителя / Георгій Якович Неділько. – К.: Радянська школа, 1988. – 247 с.
10. Пахаренко В. Шкільне шевченкознавство / Василь Пахаренко. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 256 с.
11. Сверстюк Є. Шевченко і час / Євген Сверстюк. – К. : Воскресіння, 1996. – 160 с.
12. Соловьев В. Панмонголизм // <http://rurоem.ru/solovev/panmongolizm-hot-slovo.aspx>.
13. Франко І. На роковини Шевченка / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 311–319.
14. Франко І. Темне царство / Іван Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – 472 с. – С. 56–77.
15. Шевченко Т. І мертвим, і живим, в ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-и т. – Т. 1. Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 250–255.
16. Шевченко Т. Як умру, то поховайте / Тарас Шевченко // Шевченко Т. Повне зібрання творів у 12-и т. – Т. 1. Поезія 1837 – 1847. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 268.

Summary. Slon'ovska O. The problem of national self-identification in the the epistle "To living and dead ..." by T. Shevchenko.

The article deals with the problem of the national self-identification by Ukrainians previous and current historical epochs in the poem "To my fellow-countrymen, in Ukraine and not in Ukraine, living, dead and as yet unborn my friendly epistle" by T. Shevchenko.

Key words: national self-identification, panslavism, panmongolism, European philosophers, Ukrainian state.

